

HAK ARAYIŞINDA MÜSBET HAREKET *

Ali Bakkal**

Öz

Günümüzde aile, cemiyet, toplum, devlet ve devletler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların temel kaynağı ya birey ve toplumların haklarına razı olmamaları veya hak konusunda hasımlarıyla anlaşmazlığa düşmeleridir. Bilerek haksızlık yapanları ancak güç durdurabilir. Ancak hak konusunda anlaşamayanlar, önce empati yaparak kendi haklarının ne olduğu konusunda iyi düşünmeleri, gerektiğinde uzmanlara danışmaları gerekir. Anlaşmazlığın bir kısmı da hak arayışında aşırıktan kaynaklanmaktadır. İnsanlar haklı olduklarını bildikleri zaman, haklarını her zaman alabilecekleri ve kullanabilecekleri kanaatindedirler. Oysa toplumda bazen hukukî anlamda da “haklısın, ama tümünü alma imkânın yok” denilecek yerler vardır. Bu tebliğde daha çok hak aramanın müsbet yolları gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Hak, Ehak, Müsbet Hareket, Hakkın Sınırlılığı, Hakkın Kötüye Kullanılması

Positive Action in The Search of Rights

Abstract

The main source of disagreements between or among families, communities, societies, and states is either these units' not consenting the rights provided to them or their having disagreements in terms of their rights. Those who do injustice to others can be stopped only through use of power. However those who can not agree on their own

* Bu makale, 1-2 Ekim 2017 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen “Kur'an ve Sünnet Rehberliğinde Bir Hizmet Hareketi; Müsbet Hareket” konulu “XI. Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu”unda aynı adla sunulan tebliğin geliştirilmiş şekliyle ibarettir.

** Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, alibakkal52@gmail.com

Geliş Tarihi: 17.02.2019

Kabul tarihi: 24.06.2019

ORCID: 0000-0003-4948-2736

rights must do empathy and think well about what their rights are and should refer to the views of experts. Some of the disagreements arise from being very immoderate in the search for the rights. When people know that they are right consider that they can succeed in achieving and using their rights. However there are cases in social life where “In you are right, but you can’t take it all.” In this paper we will concentrate more on showing the ways of searching for rights in a positive way.

Keywords: Right, More Just, Positive Action, Limits of Rights, Abuse of a Right

Giriş

Âdem Aleyhisselam’dan beri beşeriyet az veya çok savaş, baskı, terör, zulüm, kavga ve kargaşadan uzak kalmamıştır. Zulüm ve kargaşanın kaynaklarını üç noktada toplamak mümkündür: a) Hakkına razı olmamak, b) Hakkının daha fazla olduğunu zannetmek, c) Hakkını talep ederken aşırı gitmek.

Hakkına razı olmamak:

Hakkına razı olmamak bencilliktir, başkasını küçük görmektir, toplumsal düzeni sağlayacak olan kuralları ve değer hükümlerini reddetmektir, azgınlıktır. Bunun sonucu, gücü yettiği müddetçe başkalarını ezmek ve aşığılamaktır. Dünyada zulmün en büyük kaynağı budur. Aile içindeki kardeş kavgalarından toplumsal hayattaki sürtüşmelere, şirketler arasındaki haksız rekabetten devletler arasındaki çifte standartlara varıncaya kadar her türlü kavga ve savaşın temel sebebi bu düşüncedir. Bu düşüncede hakkın yerine güç konulmuştur. Güçlü olan haklı gibi hareket eder; büyük zulüm işler. Bu insanlar hak yerine gücü koydukları için bunları durduracak tek şey yine güçtür. Savaşın meşru sayılmasının ana sebebi de budur. Yani karşı tarafın haksız saldırısı ve bu saldırıyı güç kullanmaktan başka bir yolla engellemenin mümkün olmamasıdır.

Hakkının daha fazla olduğunu zannetmek:

İnsanlar, toplumlar ve devletler arasındaki anlaşmazlık, kavga ve savaşın önemli sebeplerinden biri de budur. Söz gelimi aile içinde büyük kardeşin sadece büyük olması sebebiyle mirastan alacağı hakkın daha fazla olduğunu düşünmesi, bir topluluğa başkan olan kimsenin yönetimle ilgili olarak artık başkasının hiçbir söz hakkının bulunmadığına inanıp otoriter bir tavır takınması, çoğunluğun oyunu alan bir siyasî partinin hükümet kurduğu zaman hakkı çoğunluğun görüşünden ibaret sayması, tarafların eşit haklara sahip olduklarına dair iki devlet arasında açık antlaşmalar olduğu halde birisinin stratejik, ekonomik, tarihsel ve kültürel sebeplerden dolayı kendisini daha çok haklı zannetmesi gibi durumlar bu kısmın örneklerindedir. Bir konuda daha fazla hakkı olduğunu zanneden fert ve toplumlar da bu sebeple birtakım haksızlıklar yapabilirler. Zira bunlar haksız oldukları halde kendilerini haklı zannetmektedirler. Fakat bunlar bilerek haksızlık yapmadıkları için, haksızlık yapmalarına sebep olan konularda haklı olmadıklarının ispat edilmesiyle haksızlık yapmaktan vazgeçebilirler. Ancak bu konuda onları haksız olduklarına ikna etmek zor bir iştir. Çünkü insanların fert ve toplum olarak birçok takıntıları vardır. Bu takıntılar bazen inanç ve kültür haline dönüşebilmektedir. Bu durumda insanların haksız olduklarını ortaya koymak ve onları ikna etmek oldukça zorlaşmaktadır. Bununla birlikte bu tür haksızlıklar zaman içinde bir çözüme kavuşturulabilir.

Hak talebinde aşırı gitmek:

Bazen insanlar haklı olabilirler. Ancak bu haklarını almaya çalışırken hukuk düzeni içinde kalmazlar; aşırı giderek kargaşaya sebebiyet verirler. Çeşitli ülkelerde iç savaşların önemli bir sebebi budur.

Biz bu makalemizde daha çok üçüncü mesele üzerinde duracağız. Ama önce hakkın ne olduğu ve hak üzerinde bazı sınırlılıkların bulunup bulunmadığını ortaya koymamız gerekmektedir.

1. Hakkın Tanımı

Sözlükte “hak” kelimesi, mastar olarak “gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeye yakînen muttali olmak”; isim olarak da “gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan şey” anlamlarına gelir. Çoğulu “hukûk”tur.¹ Râgıb el-İsfahânî ise hakkın asıl mânâsının “mutabakat ve muvafakat” olduğunu ifade eder.²

Kur’ân-ı Kerîm’de 247 yerde geçen hak kelimesi daha çok bâtılın zıddı olarak kullanılmıştır.³ “Boşa gitmek, temelsiz ve devamsız olmak” anlamlarındaki butlân kökünden türetilen bâtıl kavramı da gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceleri ifade eder.⁴ Bunun dışında hak, “vakıaya, gerçeğe uygun söz”;⁵ “doğru haber”;⁶ “doğru yol”;⁷ “aslına uygun bilgi, inanç, yakîn”;⁸ “delil”;⁹ “bir olayın iç yüzü”;¹⁰ “adalet”;¹¹ “görev,

¹ Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. I-X. Kahire, 1306-1307, hkk. maddesi; Mustafa Çağrıçı, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15 (Ankara: TDV Yay., 1989), 139.

² Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur’ân*. nşr. Muhammed Said Kîlânî. Kahire 1381/1961, hkk. maddesi.

³ Meselâ bk. el-Bakara 2/42; en-Nisâ 4/105; el-Mâide 5/ 77.

⁴ Fahrettin Olguner, “Bâtıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: TDV Yay., 1992), 147.

⁵ Bk. el-A‘râf 7/169; Sâd 38/84.

⁶ Bk. el-Mü‘minûn 23/ 62.

⁷ Bk. Yûnus 10/35.

⁸ Bk. Yûnus 10/36; en-Necm 53/28, el-Vâkıa 56/95.

⁹ Bk. Yûnus 10/76, 77.

¹⁰ Bk. Yûsuf 12/51.

¹¹ Bk. el-A‘âf 7/89; el-Enbiyâ 21/112; Sâd 38/22, 26; ez-Zümer 39/69, 75.

ödev, hüküm”¹² gibi anlamlarda kullanılmıştır. Kur’an’da hak kelimesi “gerçek, sabit, doğru” gibi anlamları dolayısıyla Kur’an’ı ve İslâm’ı ifade ettiği gibi,¹³ gerçekleşeceği kesin olan ölüm için de kullanılmıştır.¹⁴ Yine daha çok “vaad” kelimesiyle birlikte gerçekleşeceği kesin olduğu için âhret hakkındaki haberler, müjde ve tehditler de hak kelimesi ile ifade edilmiştir.¹⁵ Varlığının kesinliği ve sabitliği dolayısıyla Kur’an’da Allah’ın bir ismi veya sıfatı olarak geçen Hak kelimesi “varlığı kesin olan, mutlak gerçek, hikmete uygun olarak icat eden” anlamlarında kullanılmıştır.¹⁶ Hukukla ilgili olarak da Kur’an’da ziraî ürünlerden hasat zamanında zekât ve sadaka olarak ayrılması istenen paya hak denilmiştir.¹⁷ Burada hak kavramı, Allah’a karşı bir borç veya ihtiyaç sahipleri adına *Allah’ın alacağı* olduğu şeklinde bir anlam taşır. Yine Kur’an’da evlenen erkeğin kadına ödeyeceği mal,¹⁸ akrabaya, yoksula ve yolcuya yardım olarak verilecek mal,¹⁹ akitten veya diğer sebeplerden doğan *borç ve alacak*,²⁰ yetki,²¹ hak kelimesiyle ifade edilmiş, bazı âyetlerde de bu anlamda bir hakta sahip olunan öncelik sırasından söz edilmiştir.²² Hadislerde de hak kelimesi Kur’an’dakine benzer anlamlarda kullanılmıştır.

İslam hukuk literatüründe hak kavramının, sözlükteki “sübût ve vücûb (gereklilik)” anlamıyla bağlantılı olarak dinin ve hukuk düzeninin tanıdığı “yetki ve ayrıcalık” anlamı

¹² Bk. el-Bakara 2/180, 236, 241; er-Rûm 30/47.

¹³ Bk. el-İsrâ 17/81, 105; el-Kehf 18/29.

¹⁴ Bk. Kaf 50/ 19.

¹⁵ Bk. el-Enbiyâ 21/97; Gâfir 40/55.

¹⁶ Bk. el-En‘âm 6/62; Yûnus 10/30, 32; el-Hac 22/62.

¹⁷ Bk. el-En‘âm 6/141.

¹⁸ Bk. el-Bakara 2/236, 241.

¹⁹ Bk. el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38.

²⁰ Bk. el-Bakara 2/180, 282; ez-Zâriyât 51/19; e!-Me‘âric 70/24.

²¹ el-Mâide 5/116.

²² el-Bakara 2/247, 282.

etrafında bir muhteva kazandığı görölmektedir. Fıkıh usulü bilginlerine göre hak, Şer’î hükümden ibarettir. Őâfî mezhebine mensup usulcölere (mütekellimün) göre Şer’î hüküm, “Şâriin kulların fiillerine ilişkin olan hitabı” iken, Hanefî mezhebine mensup usulcölere (fukaha) göre, “Şâriin kulların fiillerine ilişkin hitabı ile sabit olan Şey”dir. İki tanım arasında felsefî bir farklılık mevcut olup Hanefîlere göre Şer’î hüküm kulların fiillerinin vasfı iken, Őâfîlere göre hitabın bizzat kendisi yani nassın metnidir, hitap da Şâriin vasfıdır.²³ Şer’î hükme hak denmesi, bu kelimenin kökündeki “mevcut ve sabit olma” anlamı itibariyledir.

Çağdaş dönem İslâm hukukçularının hak tanımları, hem klasik dönem İslâm hukukçularının hak telakkisini hem de modern hukuktaki hak kavramını uzlaŐtırıcı niteliktedir. Bu tanımların da çok defa muamelât veya borçlar-eŐya hukukuyla sınırlı kaldığı ve hakkın konu ve amacına ağrılık verildiği söylenebilir.²⁴ Saffet Köse’ye göre bu tanımlardan en güzeli, Fethi ed-Dirîmî’nin “Belli bir menfaati gerçekteŐtirmek için bir Şey üzerinde ya da diğerlerinden bir edayı talep konusunda hukuk düzeninin bir yetki olarak tanıdığı aidiyettir.”²⁵ Őeklindeki tanımıdır.

Modern hukuktaki tanımlar da yaklaşık olarak böyledir. Bunlardan birkaçını nakletmeyi uygun buluyoruz:

²³ Muhammed Ebü’l-Feth el-Beyânûnî, “Hüküm – Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yay., 1998), 466.

²⁴ Ali Bardakoğlu, “Hak-Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15 (İstanbul: TDV Yay., 1997), 141.

²⁵ Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlähiyat Faköltesi Vakfı Yay., 1997), 31.

“Hukuk kuralları bireylere birtakım yetkiler tanımış ve bunları yaptırımla sağlam hale getirmiştir. Kişilere hukuk tarafından tanınmış olan bu yetkilere ‘hak’ adı verilir.”²⁶

“Hukuk öğretisinde hak genel olarak; hukuk düzeni tarafından korunan ve bu korumadan sahibine yararlanma yetkisi tanınan her türlü menfaat (çıkar) olarak tanımlanmaktadır.”²⁷

“Hak, hukuken korunan ve yararlanılması hak sahibinin iradesine bırakılan menfaatlerdir.”²⁸

Hakkın özgürlüklerle de çok yakın bir ilişkisi vardır. Kişi hakkında sabit ve gerekli oluşu açısından aynı şey için hak tabiri kullanılırken, kişinin bu hakkı kendi iradesiyle kullanıp kullanmama yetkisine ise özgürlük denir. Dolayısıyla hak, aynı zamanda bireyin, diğer insanların kendi hayatlarını yaşama şekline müdahale etmeden, kendi yaşamına yön verme özgürlüğüdür.

2. Hakkın Çeşitleri

2.1. İslâm Hukukunda Hakkın Çeşitleri

İslâm hukukçuları, sahibine ve sağladığı yararın genel ve özel oluşuna göre hakları temelde Allah hakları (hukukullah) ve kul hakları (hukuk-ı ibâd) şeklinde iki kısma ayırmışlardır. Ancak bazı haklarda hem Allah hakkı, hem kul hakkı söz konusu olduğu için bu özelliklere sahip hakları da “karma haklar” diye üçüncü kategoride mütalaa etmişlerdir.

2.1.1. Allah Hakları

²⁶ Erhan Adal, *Hukukun Temel İlkeleri – El Kitabı* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 1998), 210.

²⁷ Şaban Kayıhan, *Hukukun Temel Kavramları*, 5. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013, s. 231.

²⁸ Şevki Özbilin, *Hukukun Temel Kavramları* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 201.

Allah hakları denildiğinde öncelikle iman ve ibadetler gibi sadece O'na özgü haklar akla gelir. Bu haklar O'nun şanını yüceltmenin, O'na saygının bir gereğidir.

İslâm'da kamu yararını ve düzenini ilgilendiren haklar da Allah hakları kısmından sayılır. Bu hakların Allah'a nisbet edilmesinin sebebi keyfi olarak bir başkası tarafından engellenemeyeceğine vurgu yapmak içindir. Bu haklar, af ve sulha konu olamayacağı gibi değiştirme veya kaldırıp yerine bir başka şey koymaya da imkân vermemektedir. İbadet, vergi ve ceza niteliği taşıyan bütün haklarda Allah'ın hakkı vardır.²⁹ Bu özellikteki hakların yanı sıra nevi şahsına münhasır mükellefi bulunmayan haklar da Allah'ın haklarından sayılmıştır.

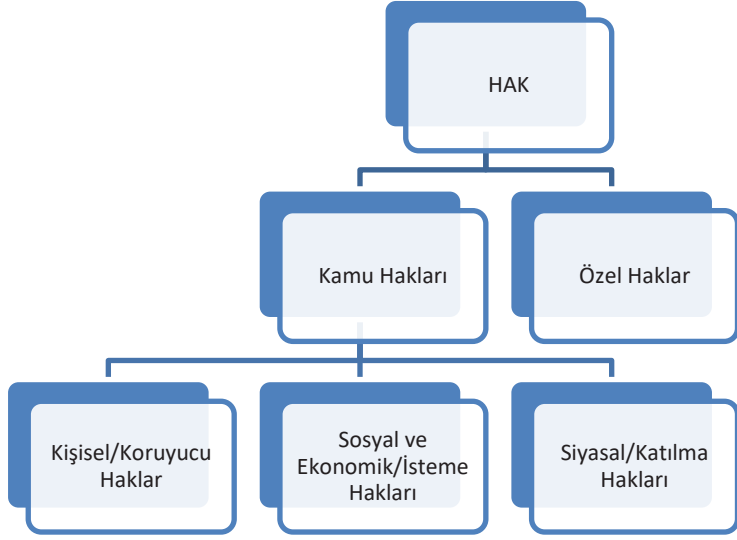
2.1.2. Kul Hakları

Bireye ait bir menfaatin korunmasını amaçlayan ve menfaati hususunda sadece sahibinin yetkili olduğu haklardır. Bu hakların kullanılması malikinin yetkisine ve tercihine bağlıdır. Bu açıdan Allah haklarından ayrılırlar.

2.2. Modern Hukukta Hakkın Çeşitleri

Modern hukukta haklar, hukukun klasik ayırımına uygun olarak kamu hukuku hakları ve özel hukuk hakları olmak üzere iki kısma ayrılır. Ancak bunlar arasında hemen her zaman organik bir ilişki bulunduğu ve bu doğrultuda gerek kamu ve gerekse özel hukuk haklarının birbirlerine bağlı oldukları görülmektedir.

²⁹ Ceza özelliği taşıyan her hakta Allah'ın hakkı olmakla birlikte bu özelliği taşıyan bazı haklarda kulun hakkı daha fazla olabilir. Dolayısıyla her cezayı mutlak olarak Allah'ın hakkı olarak düşünmemek gerekir. Ancak bir şeyde ceza özelliği varsa, orada mutlaka Allah'ın hakkı da vardır.

2.2.1. Kamu Hakları

Kamu hakları devletin kişiye yönelik yerine getirmesi gereken faaliyet ve işlemleri içiren haklardır. Temel hak ve özgürlükler, kamu özgürlükleri ve insan hakları gibi deyimlerle ifade edilirler. Kişi hakları, Sosyal ve ekonomik haklar, Siyasal haklar olmak üzere üç kısma ayrılırlar.

2.2.1.1. Kişi Hakları

Bunlar kişiyi gerek devlete gerekse topluma karşı koruyucu karakterde olan haklardır. Bu yüzden kişi haklarına anayasa terminolojisinde *koruyucu haklar* da denilmektedir. Anayasa'nın 17-40. maddelerinde kişi hakları şu şekilde sıralanmıştır: Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı, Zorla çalıştırma yasağı, Kişi özgürlüğü ve güvenliği, Özel hayatın gizliliği, Konut dokunulmazlığı, Haberleşme hürriyeti, Yerleşme ve seyahat hürriyeti, Din ve vicdan hürriyeti, Düşünce ve kanaat hürriyeti, Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti, Bilim ve sanat hürriyeti, Basın hürriyeti, Süreli ve süresiz yayın hakkı, Basın araçlarının korunması, Kamu tüzelkişilerinin

elindeki basın dışı haberleşme araçlarından yararlanma hakkı, Düzeltme ve cevap hakkı, Dernek kurma hürriyeti, Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı, Mülkiyet hakkı, Hak arama hürriyeti, Yasal hakim güvencesi, Suç ve cezalara ilişkin bazı haklar.

2.2.1.2. Sosyal ve Ekonomik Haklar

Sosyal ve ekonomik haklar, devletin müdahalesini ve katkısını gerektiren, devlete sosyal ve ekonomik sahada bazı sorumluluk ve mükellefiyetler yükleyen haklardır. Bunlar bir nevi vatandaşın devletten isteme hakkına sahip olduğu haklar cinsinden olduğu için *isteme hakları* olarak da anılırlar. Anayasa'nın 41-65. maddeleri ile düzenlenmiş olan bu haklardan bazıları şunlardır: Ailenin korunması; Eğitim ve öğrenim hak ve devi; Kıyılarından yararlanma; çalışma ve sözleşme hürriyeti; çalışma hakkı ve devi, dinlenme hakkı; Sendika kurma hakkı; Toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt hakkı; Sağlık hizmetleri ve vrenin korunması; Konut hakkı; Geleceğin korunması ve spor; Sosyal güvenlik hakları.

Devletin bu haklar konusundaki yükümlülükleri, diğerlerinden farklı olarak parasal kaynaklarının yeterliliği lsndedir.

2.2.1.3. Siyasal Haklar

Bireylerin kamu hizmetine girmesini ve devlet yönetimine aktif olarak katılmasını sağlamak amacıyla kabul edilmiş olan haklardır. Bunlar *katılma hakları* adıyla da anılır. Anayasa'nın 66-74. maddelerinde tanzim edilen siyasal haklar şunlardır: Vatandaşlık hakkı, Seçme, seçilme ve siyasi faaliyetlerde bulunma hakkı, Parti kurma, partilere girme ve partilerden

çıkma hakkı, Kamu hizmetine girme hakkı, Vatan hizmeti ödev ve hakkı, Vergi ödevi, Dilekçe hakkı.³⁰

2.2.2. Özel Hukuk Hakları

Bu haklar hukuk tarafından korunan menfaatin para ile ölçülebilip ölçülememesi kriterine dayanan haklardır. Kendi arasında birçok kısma ayrılır.

Hak talebinde en çok sıkıntısı çekilen haklar kamu haklarıdır. İnsanlar çoğunlukla bu konularda daha fazla haklarının olduğunu düşünmekte ve bunları talep ederken de aşırılığa gitmektedirler. Bediüzzaman'a göre bu hakları talep ederken temel ilke "müsbet hareket" olmalıdır. Müsbet hareketin temel ilkelerini de şöyle sayabiliriz:

- a) İman hizmetini sırf Allah rızası için yapmak.
- b) Asayiş muhafaza etmek.
- c) Kendi mesleğinin muhabbetiyle hareket etmek.
- d) Aktif siyasetten uzak durmak.
- d) Gereksiz eleştirilerden ve münakaşalardan kaçınmak.
- e) Kaba kuvvetten uzak durmak.³¹

Hak arama noktasında Bediüzzaman'ın en hassas olduğu noktalardan birisi hak ararken kaba kuvvete başvurmamaktır. "Zira medenilere galebe çalmak ikna iledir, söz anlamayan vahşiler gibi icbar ile değildir. Biz muhabbet fedaileriyiz; husumete vaktimiz yoktur."³²

³⁰ Geniş bilgi için bk. Kayıhan, *Hukukun Temel Kavramları*, 233-248.

³¹ Müsbet hareket hakkında geniş bilgi için bk. Katre Dergisi (Müsbet Hareket Sayısı), Sayı 1, İstanbul İlim ve Kültür Vakfı Yayını. www.iikv.org/katre

³² Bediüzzaman Said Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Bediüzzaman'ın İlk Hayatı), (İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012), 77.

“Harici tecavüze karşı kuvvetle mukabele edilir. Dâhilde ise öyle değildir. Dâhildeki hareket, müsbet bir şekilde mânevî tahribata karşı mânevî, ihlâs sırrıyla hareket etmektir. Hariçteki cihad başka, dâhildeki cihad başkadır.”³³

3. Hakkın Sınırlılığı

Mutlak varlık, mutlak gerçek ve mutlak değer sadece ve sadece Cenab-ı Hak’tır. Onun dışındaki her şeyin varlığı da, bir değer ifade etmesi de öncelikle Allah’ın yaratmasına ve o şeye belli bir değer atfetmesine bağlıdır. Dolayısıyla Allah’ın dışında mutlak varlık ve mutlak değer yoktur. Biz, bir varlık ve değer mutlaklığından söz ederken, bunu, Allah’ın yaratmasını ve değer yüklemesini göz ardı ederek yapmış oluruz.

Hakkın sınırlandırılması iki şekilde olur. a) İlk olarak daha başta hakla ilgili hukuk/kanun vaz’ edilirken haklar sınırlı olarak sabit olur. b) Hak vaz’ edildikten sonra bazı şartların gereği ikinci defa sınırlılıklar getirilir.

3.1. Başlangıçta Hakların Sınırlı Olarak Vaz’ edilmesi

İslâm’a göre daha başlangıçta hakla ilgili hükmün sınırlı şekilde vaz’ edilmesini gerektiren ilk şey, “Allah’ın hakkı”dır. Mülk Onundur ve O mülkünde dilediği şekilde tasarrufta bulunur.³⁴ İnsanlar, bu dünyada O’nun imtihana tabi tuttuğu kullarıdır. Allah, kulları hakkında bir hüküm vaz’ ederken dilediği şekilde hüküm koyma hakkına sahiptir. “*Yaratanın bilir olması*”³⁵ kulları hakkında en uygun hükmü koymasını gerektirir. Resûl-i Ekrem’in ifadesiyle “*Allah her hak sahibine*

³³ Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Isparta Hayatı), 873.

³⁴ Âl-i İmrân 3/26.

³⁵ el-Mülk, 67/14.

hakkını vermiştir.”³⁶ Dolayısıyla Allah kulları hakkında ne ile hükmettiyse o haktır, gerçektir, doğrudur. Allah’ın tanımadığı bir hakkı ve yetkiyi, hiç kimse kendisi için tanıyamaz. Eğer insanlar bazı şeylerin kendileri için neden yasaklanmış olduğunu düşünürlerse, öncelikle Allah’ın sınırlama yetkisini kavramaya çalışmalıdırlar.

Başlangıçta hakların sınırlandırılmasının ikinci sebebi yine hukukullah çerçevesine dâhil olan kamu haklarıdır. Allah, *yeryüzünde ne varsa hepsini insanlar için yaratmıştır.* ³⁷ Dolayısıyla herhangi bir konuyla ilgili özel hüküm vaz’ederken öncelikle insanların tümünü dikkate alarak bir hüküm koyar. Bu da, ibtidaen hakla ilgili hüküm koyarken ikinci sınırlandırıcı unsur sayılır.

3.2. Hakkın Sübutundan Sonra Sınırlandırılması

Hakla ilgili hüküm konulduktan sonra da bazı durumlarda sınırlamalar yapılabilir. Bunun ilkesel sebepleri şunlardır:

3.2.1. Sedd-i Zerâi/Kötü Sonuçlara Götüren Mubah Fiillerin Engellenmesi

Sözlükte “vasıtaların engellenmesi” anlamına gelen sedd-i zerâi, fıkıh usûlünde, sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin ve kuvvetle muhtemel olan hallerde mubah fiillerin yasaklanması³⁸ anlamında kullanılan bir usûl terimidir ve Mâlikî mezhebinde şer’î delillerden biri sayılmıştır. Diğer mezhepler de bu delili, kendi metodolojilerinde yer verdikleri başka deliller içinde eriterek kullanmışlardır. Meselâ, hediye kabul etmek meşru bir fiil iken âdil olmayan bir karar vermesine yol açacağına

³⁶ Ebû Dâvud, “Vesâyâ”, 6, “Büyû”, 88; Tirmizî, “Vesâyâ”, 5; İbn Mâce, “Vesâyâ”, 6; Dârimî, Vesâyâ”, 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 186, 187; V, 268.

³⁷ el-Bakara 2/29.

³⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Sedd-i Zerâi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: TDV Yay., 2009), 277.

kuvvetle muhtemel nazarıyla bakıldığından hâkimin hediye kabul etmesi yasak sayılmıştır. Şahitlik yapma meşru bir fiil olmakla birlikte haksız yere hüküm vermeye yol açma endişesi güçlü olduğu için kişinin hasmı olduğu davacı veya davalı hakkındaki tanıklığının kabul edilmesi caiz görülmemiştir. İbadetlerle ilgili olarak da, erkeğin oruçlu iken karısını öpmesi, normalde yasaklanmış bir fiil olmamakla birlikte orucunu bozmasına yol açabilecek şartlarda işlenmesi mekruh hatta bazı fakihlerce haram kabul edilmiştir.³⁹ Hz. Ömer'in, Kur'an'da kendileriyle evlenme müsaadesi yer aldığı halde Ehl-i Kitaptan olan kadınlarla evlenmeyi yasaklaması; hayvanların verdiği zarardan hayvan sahiplerinin sorumlu tutulmamasına dair hadis olduğu halde bazı hallerde onlara tazminat yüklemesi; iddeti dolmadan bir erkekle evlenen kadının iddeti bittikten sonra da daimi olarak evlenmesini yasaklaması; cüzamlı bir kadını Kâbe'yi tavaf etmekten menetmesi gibi uygulamaları⁴⁰ sedd-i zerâiye örnek olarak gösterilir.

Kural olarak her hak sahibinin hakkını kullanması caizdir ve hakkıdır. Bununla birlikte hakkını kullanması, kesin veya kuvvetli ihtimal olarak dinen meşrû olmayan sonuçlara götürecekse, kişi bu hakkını kullanmaktan engellenebilir ve bazı hakları kısıtlanabilir. Ağır bir suçla itham edilen kişinin yurt dışına çıkmasının yasaklanıp seyahat özgürlüğüne kısıtlama getirilmesi bu kabildendir.

3.2.2. Kamu Yararı /Maslahat

Kamu yararı veya daha büyük bir maslahat sebebiyle bazı haklar sınırlandırılabilir. Esasen bu da bir çeşit sedd-i zerâi'dir. Hanefiler bu konuyu daha çok istihsan delili içinde çözümlenmişlerdir.

³⁹ Dönmez, "Sedd-i Zerâi", 278.

⁴⁰ Dönmez, "Sedd-i Zerâi", 279.

Ferdî haklar karşısında toplumsal bir ihtiyacın karşılanamaması “*Zarar-ı âmmı (umumî zarar) def için zarar-ı hâs (özel zarar) ihtiyar olunur*”⁴¹ kaidesi çerçevesinde düşünülmüştür. Zarar-ı âmm toplumun karşılaştığı zarar; zarar-ı hâs ise bir kişi veya grubun karşılaştığı zarar demektir. Bu kaideye göre zarardan etkilenenlerin çoğunluğu oluşturduğu durumlarda bir kişi veya grubun menfaatlerinin etkilenmesinden doğacak zarar tercih edilmek suretiyle toplumun menfaatine öncelik verilmektedir.⁴² Hz. Peygamber’in vefatından sonra sahabenin Mescid-i Nebevî’nin genişletilmesi maksadıyla civardaki taşınmazları istimlâk etmeleri ve vakıf binalarını yıktırmaları bu kabildendir.⁴³

Mecelle’nin, “*Zarar-ı eşed, zarar-ı ehaf ile izale olunur*”,⁴⁴ “*İki fesad teâruz ettikde ehaffı irtikâb ile a’zaminin çaresine bakılır*”⁴⁵ ve “*Ehven-i Şerreyn ihtiyar olunur*”⁴⁶ maddeleri de bu konunun farklı lafızlarla kaideleştirilmiş halidir.

Fertlerin özel yararları ile toplumun genel yararı arasındaki dengenin gözetilmesi ve çatışma halinde kural olarak kamu yararının korunmasının ölçü alınması⁴⁷ netice itibariyle istimlâkin cevazı, ihtikârın ve fiyatlarda suni artışa yol açacak diğer davranışların yasaklanması, borçluluk ve iflâs halinde alacaklıların haklarını korumaya yönelik tedbirler, sefihin hacri, esnafın tazmin sorumluluğu gibi ilk bakışta ilgili şahısların

⁴¹ Mecelle, Md. 26.

⁴² Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, 188.

⁴³ Şükrü Özen, “İstislâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: TDV Yay., 2001), 284.

⁴⁴ Mecelle, Md. 27.

⁴⁵ Mecelle, Md. 28.

⁴⁶ Mecelle, Md. 29.

⁴⁷ Bk. Mecelle, Md. 26-27.

kişisel haklarına sınırlama sayılabilecek hukukî çözümlere haklılık kazandırmaktadır.⁴⁸

Her zaman kamu yararı veya daha büyük bir fayda sebebiyle daha alt düşük haklara sınırlama getirilebilir. Ancak bu sebeple haklara bir sınırlama getirildiği zaman kişilerin hakları tamamen yok sayılamaz. Özellikle malî hakların bedelleri ödenir; böylece insanlar bir yerde kaybettikleri malî değer in aynısını başka yerde ikame etme hakkına sahip olurlar.

Kamu yararı sebebiyle özel hakların sınırlandırılması meselesi fert ile devlet arasındaki en önemli problemlerden birini oluşturur. Devletin burada toplumculuk ile ferdiyetçilik arasında orta bir yolu takip etmesi gerekir. Aşırı toplumculuk, toplum adına birçok ferdin haklarının çiğnenmesi, aşırı ferdiyetçilik de ferdî haklar uğruna topluma zarar getirilmesi sonucunu doğurur. Her iki anlayışta da aşırılıktan kaçınmak gerekir.

Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, günümüzde insanlar fazla ferdiyetçi davranmakta, hak sahibi oldukları mevzularda sınırsız haklara sahip olduklarını zannetmektedirler. Oysa İslam hukuku daha baştan ferdî hakları vaz'ederken kamunun hakkını da dikkate alır. Eğer şartlar gereğince ferdî haklar başta geniş tutulmuşsa, şartların değişmesiyle ferdî haklarda daraltmaya, toplumsal haklarda genişletmeye gidilebilir.

Bediüzzaman Said Nursî'ye göre de çok hayır (hayr-ı kesîr) lehine, az olan şerrin (şerr-i kalî) işlenmesi kabul edilir. Zira az bir kötülük gelmesin diye büyük bir hayrı sonuç veren küçük bir şer işlenmezse, netice itibariyle büyük bir şer işlenmiş olacaktır. Meselâ, cihada asker sevk etmekte elbette bazı cüz'î, maddî, bedenî zarar ve şerler vardır. Fakat o cihadda öyle bir büyük hayır vardır ki, bu sayede İslâm

⁴⁸ Bardakoğlu, "Hak-Fıkıh", 149.

memleketi, kâfirlerin istilâsından kurtulur. Eğer küçük bir şer olmasın diye cihad terk edilecek olsa, o zaman büyük hayır gittiği gibi arkasından da büyük şer gelir. Bu da zulmün ta kendisidir. Yine, kangren olmuş ve kesilmesi lâzım gelen bir parmağın kesilmesi hayırdır, iyidir. Hâlbuki zâhiren bunda bir şer vardır. Fakat parmak kesilmezse el kesilir, büyük bir şer ortaya çıkar.⁴⁹ Maslahat kuralı böyle işletilir.

3.2.3. Hakkın Kötüye Kullanılması

Bu konuda iyi bir doktora çalışması yapan Saffet Köse'ye göre hakkın kötüye kullanılması, “hakkın verilmiş gayesi dışında veya bir başkasına zarar verme kasdıyla ya da zarar verecek şekilde kullanılmasıdır.”⁵⁰

Hakkın kötüye kullanılması düşüncesi, hukuk düzeninin ferde tanımış olduğu bireysel yetkilerle, toplumsal çıkarları uzlaştırmayı hedefleyen, haklar arasındaki dengeyi makul ölçüde tutmaya çalışan bir teoridir. Hukuk düzeni kendi tanıdığı bir haktan doğan menfaati daha üstün bir hukuk ilkesine dayanarak tanımamakta, bu sebeple kişinin, önceden ona vermiş olduğu bir yetkiye dayanarak daha yüksek menfaate zarar getirici faaliyetini meşru görmemekte, hatta onu sorumlu tutmaktadır.

Hakkın kötüye kullanılması sonucunda konunun durumuna göre ictinab, izâle, tazminat ve ta'zir davaları açılabilir, bazı dinî müeyyideler uygulanabilir.

Hakkın kötüye kullanılmasında mutlaka kötü niyet aranmaz; genel ihmal ve tedbirsizlik de hakkın kötüye kullanılması cinsinden sayılır. Bu ilkenin delilleri Kur'an ve Sünnet'te mevcuttur. Sahabenin de bu yönde çeşitli

⁴⁹ Bediüzzaman Said Nursî, *Mektûbat* (12. Mektup) (İstanbul: Söz Basım Yayın 2012), 73.

⁵⁰ Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, 56.

uygulamaları olmuştur. Meselâ esnaf ve sanatkârların kira ve sipariş akdi sebebiyle ellerinde bulunan mallar emanet hükmünde olup kasıt ve kusurları bulunmadıkça bunların ziyan olmasından sorumlu olmadıkları halde, Hz. Ömer ve Hz. Ali dönemlerinde esnafın genel ihmali sebebiyle bu konuda müşterilerden fazlaca şikâyet gelmeye başlayınca, esnaf ve sanatkârlar yanlarında zayi olan mallardan dolayı sorumlu tutulmaya başlanmışlardır.⁵¹

Özellikle ilk dönem fakihlerince sınırlı sayıda kayıt ve şarta tâbi tutulan mutlak hak anlayışı, çoğu sonraki döneme mensup diğer bir kısım İslâm hukukçusu tarafından daha da sınırlandırılmış, hukukun ferde tanıdığı hakkın mutlak bir yetki kaynağı olmayıp başkasına ve topluma zarar vermeme kaydıyla sınırlı, toplum yararına ve şâriin maksadına uygunlukla bağımlı olduğu ifade edilerek hakkın kullanımına ilişkin bazı ilâve ölçü ve kayıtların getirilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.⁵²

Prensip olarak hakkın başkasına zarar verme kasdıyla kullanılması, hakkın kullanılması sonucunda fahiş zararın ortaya çıkması, hakkın üçüncü şahıslar için umumî bir zarar meydana getirmesi, hakkın kullanımında meşru bir menfaatin bulunmaması ve menfaatler arasında aşırı orantısızlık gibi durumlar, hakkın kullanımında suiistimalin ortaya çıktığı haller olarak kabul edilir.⁵³

Bediüzzaman'a göre bir müslümanın hakkı kötüye kullanması gibi bir huyu olmamalıdır. Sıdk (doğruluk), İslâmiyetin temel esası, üstün özelliklerinin rabitası ve yüksek duyguların bir karışımıdır. Sosyal hayatımızın esası olan sıdkı ve doğruluğu içimizde diriltip onunla mânevî hastalıklarımızı

⁵¹ Ali Bardakoğlu, "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: TDV Yay., 2001), 244.

⁵² Bakdakoğlu, "Hak- Fıkıh", 147.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, 83-107.

tedâvi etmeliyiz. Sıdk ve doğruluk, müslümanların sosyal hayatında, hayatın çekirdeği hükmündedir. Riyakârlık bir nevi fiilî yalancılık demektir. Dalkavukluk ve yapmacıklık, alçak bir yalancılıktır. Nifak ve münafıklık, zararlı bir yalancılıktır. Yalancılık ise Sâni-i Zülcelâlin kudretine iftira etmektir. Küfür, bütün çeşitleriyle yalancılıktır. İman ise sıdk ve doğruluktur.⁵⁴ Sıdkın sosyal ve siyasi hayatta ölmesi, maddî açıdan bizi ortaçağda durduran altı hastalıktan biridir.⁵⁵

Bediüzzaman hile karşısındaki durumunu şöyle özetliyor: “Bütün hayatımda ‘en menfaatli ve en iyi hile, hilesizlik olduğu’ düstur olduğundan, bütün müdafaatımda hak ve hakikat ve sıdk ve doğruluk esasını takip ettim.”⁵⁶ “Gerçek hile, hilesizliktir.”⁵⁷

4. Hakkı Talep Edememe Halleri

Bazı durumlarda kişiler haklarını çeşitli sebeplerden dolayı talep ve tahsil edemeyebilirler. Bunların ana sebeplerini şöyle sıralayabiliriz.

4.1. Mürûru Zaman

Müruru zaman, zaman aşımı demektir. Esasen haklar hiçbir zaman düşmezler. Nitekim Mecelle’de bu husus “*Tekâdüm-i zamân ile (zaman aşımı ile) hak sâkıt olmaz..*”⁵⁸ kaidesiyle ifade edilmiştir. Zaman aşımından kasıt, belli bir zaman sonra hak talebinde bulunmanın düşmüş olmasıdır. Böyle bir durumda hak düşmese de, hakkı hukukî yollardan talep hakkı düştüğü için, hak sahibinin hakkını elde etmesi zorlaşmaktadır.

⁵⁴ Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Bediüzzaman’ın İlk Hayatı), 123.

⁵⁵ Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Bediüzzaman’ın İlk Hayatı), 115.

⁵⁶ Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Eskişehir Hayatı), 303.

⁵⁷ Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Eskişehir Hayatı), 326.

⁵⁸ Mecelle, Md. 1674.

Müruru zamanın kabul edilmesi, yine hak sahibinin, hakkı kötüye kullanması gibi bir durumdan kaynaklanmıştır. Mecelle’de zaman aşımı ile hakkın düşmeyeceği belirtilmiş olmakla birlikte, hile ve tertipleri önlemek ve hukuku korumak için bazı davaların reddi konusunda zaman aşımı on beş seneye kadar indirilmiştir.⁵⁹ Malikilerden bazılarına göre bu sınır yirmi, bazılarına göre ise otuz yıldır.⁶⁰

Sonuç itibariyle zaman aşımı, hak sahibinin talep hakkını, yine kendisinden kaynaklanan bir sebeple haklı olarak sınırlama anlamına gelmektedir.

4.2. Hak Konusunun Ortadan Kalkması

Hak konusunun ortadan kalkması veya borçlu tarafın ölmesi sebebiyle bazı haklar düşer. Meselâ bir kimsenin başka bir kimse üzerinde bir alacağı olsa, borçlu kişi geride hiç mal bırakmadan ölse, ölünün varisleri bu borcu kendi mallarından ödemek mecburiyetinde olmadıkları için, alacaklı kişinin alacağı düşer.

Yine bir kişi malını ücretsiz olarak bir kimseye emanet olarak verse ve emanet mal bu kişinin yanında kusuru ve teaddîsi (tecavüz) olmadan zayi olsa, mesela birisi tarafından çalınrsa, emanetçinin bu malı tazmin etmesi gerekmez.⁶¹

4.3. Aynı Mahalde Başkalarının da Hakkı Olması

Bazen aynı kişiden birden fazla kişinin alacağı bulunur, fakat bu kişinin malvarlığı ancak bazılarının alacaklarını ödemeye kâfi gelir. Böyle bir durumda alacaklılar, alacaklarını, alacaklı oldukları oranda tahsil edeceklerdir. Meselâ, Ahmet isimli şahıstan Mehmet ile Hasan’ın 40’ar bin lira, Hüseyin’in

⁵⁹ Mecelle, Md. 1081.

⁶⁰ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1982), 2:564.

⁶¹ Mecelle, Md. 768.

20 bin lira alacağı varsa, Ahmet ölmüş veya herhangi mal kazanamayacak şekilde bir hastalığa tutulmuş ve kendisinin de sadece 50 bin lira parası varsa, Mehmet ile Hasan bu paranın 20'şer bin lirasını, Hüseyin ise 10 bin lirasını alacaktır. Birisi erken davranıp alacağının tamamını tahsil etse bile, diğer alacaklılar mahkeme yoluyla oran itibariyle kendilerinin almaları gereken parayı onlardan geri alabilirler. Bu da haklar ve alacaklar konusunda bir çeşit sınırlama sayılabilir. Bir nevi bu durumda alacaklıya “Hakkın var, ama tümünü alma imkânın yok” denilmektedir. Hakkaniyet adaleti bazen bu tür uygulamaları gerekli kılmaktadır.

4.4. Talep Edilmesi Halinde Daha Büyük Bir Zararın Ortaya Çıkması

Hakkın kötüye kullanılmasında tek ölçü başkasına zarar verme kasdı değildir. Zarar kasdı olmasa bile hakkın kullanılması halinde fahiş bir zarar ortaya çıkacaksa, bu da hakkın kötüye kullanılması olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple kişi “hakkımdır” diyerek sahip olduğu hakları her zaman istediği şekilde kullanma hakkına sahip değildir. Esasen bu anlayış İslam hukukunun hakka yüklediği anlama son derece uyumlu görünmektedir.

Öncelikle her şeyin yaratıcısı ve gerçek sahibi Allah'tır.⁶² Hakkın kaynağı da O'dur.⁶³ Bir şeyin hak olması Allah'ın onu hak olarak vermesine ve tanınmasına bağlıdır. Asıl sahibi ve menşei olması itibariyle ferdî hakların tamamı yine Allah'ın hakkı sayılır. Dolayısıyla ferdî hak, bizzat gaye değil, belli gayelerin gerçekleştirilmesi için insana verilmiş vasıta hükmündedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak ferdî haklar çift

⁶² el-En'âm 6/102; er-Ra'd 13/16; İbrahim 14/2; en-Nahl 16/52; Meryem 19/65; Tâhâ 20/6; el-Enbiyâ 26/19, 56; el-Hacc 22/64; ez-Zümer 39/62; el-Gâfir (el-Mü'min) 40/62.

⁶³ Âl-i İmrân 3/26.

karakterlidir; nerede hak varsa, aynı zamanda orada sosyal bir görev de mevcuttur. Bu sebeple bir hakkı kullanırken, o hak münasebetiyle getirilen vazifeleri de gözetmek gerekir. Bu vazifelerden biri de kural olarak “hakkın kullanılmasının fahiş zarara sebebiyet vermemesidir.” Zira kişilerin haklarını başkalarının, özellikle toplumun zararına olacak şekilde kullanmalarına izin verilirse, toplumda menfaatler arası dengeler bozulur, toplumun huzuru ortadan kalkar ve neticede anarşi doğar. Toplumsal huzurun bozulduğu bir yerde de ferdî hakların normal olarak kullanımı mümkün olmaz.

İslam, ferdin hakkı ile diğerlerinin hakkını, özellikle toplumun hakkını birlikte korumayı amaçlamıştır. Bu sebeple hakkın kullanılması, başkasına ve topluma zarar vermemesi şartına bağlanmıştır. Mecelle’de bu husus, “*Hiç kimse mülkünde tasarruftan menolunamaz. Meğer ki âhere (başkasına) zarar-ı fâhiş ola, ol halde menolunabilir*”⁶⁴ ve “*Zarar-ı fâhiş bi-eyyi vechin kân (hangi sebeple meydana gelirse gelsin) defettirilir*”⁶⁵ maddeleriyle ifade edilmiştir.

Yine İslam hukukunda eşit seviyede olsalar dahi zararın defedilmesi, menfaatin elde edilmesinden daha önemli kabul edilmiştir. Mecelle’de bu husus “*Def-i mefâsid, celb-i menâfiden evlâdır*”⁶⁶ şeklinde kurallaştırılmıştır. Eğer bir menfaat karşısında daha büyük bir zarar ortaya çıkacaksa, evleviyetle bu menfaati temin etmek caiz olmaz. Çünkü başkasından ve toplumdan zararın kaldırılması, hakkı kullanmaktan doğan bir menfaatin elde edilmesinden daha değerlidir.⁶⁷

5. Said Nursî’nin Hak Konusunda Dikkati Çektiği Bazı Önemli Meseleler

⁶⁴ Mecelle, Md. 1197.

⁶⁵ Mecelle, Md. 1200.

⁶⁶ Mecelle, Md. 30

⁶⁷ Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, 92.

5.1. Bazen Hak Ehaktan Ehaktır

Bazen insanlar hakla (doğruyla) iktifa etmeyip ehakkın (daha doğrunun) peşine takılırlar. Oysa genel olarak insanlar, daha doğrunun, daha iyi olduğunu kabul etseler de ferdi ve sosyal hayatta bunu yerine getirmekte o kadar başarılı olamazlar. İnsanların çoğu hak ile yetinmeyi tercih eder. Meselâ beş vakit namaz kılmak haktır. Bunun yanı sıra gece kalkıp teheccüt namazı kılmak ehaktır. Eğer insanları ehakka zorlarsak, çoğunun bunu yapamayacağı açıktır. Bediüzzaman'a göre bazen insan ehakkı ararken hakkı da kaybeder. Hakta ittifak, ehakta ihtilaf olduğundan çoğu defa hak, ehaktan ehaktır. Ehak araştırılırken, bu zaman sürecinde bir nevi batılın varlığına müsamaha gösterilmiş olur. Sonuç itibariyle bazen hasen, ahsenden ahsendir.⁶⁸ Bu konuda Bediüzzaman'ın uyarısı şöyledir:

“Hakta ittifak, ehakta ihtilâf olduğundan, bazan hak, ehaktan ehaktır; hasen, ahsenden ahsendir. Herkes kendi mesleğine ‘Hüve hakkun’ demeli, ‘Hüve’l-Hakku’ dememeli. Veyahut ‘Hüve hasen’ demeli, ‘Hüve’l-Hasen’ dememeli.”⁶⁹ “Hakkı bulduktan sonra ehak için ihtilâfı çıkarma.”⁷⁰

5.2. Hak Teaddüd Eder

Kesin hak, ancak sübûtu ve delâleti kesin olan naslarla sabit olur. Bunların dışındaki haklar hakkında nass bulunsa da, sübûtu veya delaleti bakımından zan bulunduğundan hakkı belirleme konusunda farklı ictehadlar ortaya çıkar. Doğru olan

⁶⁸ Bediüzzaman Said Nursî, “Tuluat”, *İlk Dönem Eserleri* (İstanbul: Söz Basım Yayın 2012), 362.

⁶⁹ Bediüzzaman Said Nursî, “Hakikat Çekirdekleri”, *Mektûbat* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2016), 611 (No: 77).

⁷⁰ Bediüzzaman Said Nursî, “Lema‘at”, *Sözler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.), 887.

ictihad, Allah'ın iradesine uygun olandır. Ancak, peygamberlerden başka kimseye vahiy gelmediğine, Hz. Peygamber'le birlikte vahiy de kesilmiş olduğuna göre, doğru ictihadın ne olduğunu kesin olarak bilmek mümkün olamamaktadır. Dolayısıyla ictihadî konularda her ictihadın hem doğruya hem yanlışta ihtimali vardır. Müctehidler doğruyu bulmak niyetiyle çalıştıkları için ister isabet etsinler, ister hata etsinler çalışmalarının karşılığını alırlar. Nitekim Hz. Peygamber, *“Hâkim hüküm verirken ictihad eder de (ictihadında) isabet ederse, kendisine (bu ictihadından dolayı) iki sevap vardır. Eğer hâkim hüküm verirken ictihad eder de (ictihadında) yanlırsa kendisine (bu içtihadından dolayı) bir sevap vardır.”*⁷¹ buyurmuştur.

Her ictihadın hem doğruya hem yanlışta ihtimali olması sebebiyle hiçbir ictihad teorik olarak kesin şekilde reddedilemez; delil kuvvetine göre birisi tercih edilir. Hiçbir ictihadın kesin olarak reddedilememesi sebebiyle, sonuç olarak aynı konuda birden fazla hak ortaya çıkmış; hak taaddüt sayılır. Allah'ın iradesine göre hak bir olsa da, biz önümüzde birden fazla doğru görmekteyiz. Hepsisiyle amel edebileceğimiz için, hepsini doğru gibi kabul edebiliriz.

Diğer taraftan, zaman, mekân ve şahısların farklılığına göre hükümler farklılık arzeder. O zaman hepsi kendi şartları içinde hak olabilir. Bediüzzaman, *“Hak bir olur. Nasıl böyle dört ve on iki mezhebin muhtelif ahkâmı hak olabilir?”* sorusuna şöyle cevap veriyor:

“Bir su, beş muhtelif mizaçlı hastalara göre nasıl beş hüküm alır. Şöyle ki: Birisine, hastalığının mizacına göre su ilâçtır; tibben vâciptir. Diğer birisine, hastalığı için zehir

⁷¹ Buhârî, *“İ'tisâm”*, 20, 21; Müslim, *“Akdiye”*, 15, Nesâî, *“Ahkâm”*, 2; İbn Mâce, *“Ahkâm”*, 3; Ahmed b. Hanbel, IV, 198, 204, 205.

gibi muzırdır; tıbben ona haramdır. Diğer birisine az zarar verir; tıbben ona mekruhtur. Diğer birisine zararsız menfaat verir; tıbben ona sünnettir. Diğer birisine ne zarardır, ne menfaattir; âfiyetle içsin, tıbben ona mübahtır. İşte hak burada taaddüt etti. Beşi de haktır. Sen diyebilir misin ki, ‘Su yalnız ilâçtır, yalnız vâciptir, başka hükmü yoktur?’ İşte bunun gibi, ahkâm-ı İlâhiye, mezheplere hikmet-i İlâhiyenin sevkıyla ittibâ edenlere göre değişir. Hem hak olarak değişir ve her birisi de hak olur, maslahat olur.”⁷²

Bediüzzaman’a göre hak değiştiği için asırlara göre şeriatler değişir. Hatta aynı asırda, kavimlere göre ayrı ayrı şeriatler, peygamberler gelebilir ve gelmiştir. İslâm şeriatı, esasta her asırda her kavme kâfi geldiğinden son peygamberden sonra farklı şeriatlara ihtiyaç kalmamıştır. Ancak teferruatta bir derece ayrı ayrı mezheplere ihtiyaç kalmıştır. Nasıl ki mevsimlerin değişmesiyle elbiseler değişir, mizaçlara göre ilâçlarda değişiklik olur. Öyle de, asırlara göre şeriatler değişir; milletlerin istidadına göre hükümlerde de değişiklik olur. Çünkü, şer’î hükümlerin teferruat kısmı, beşerin haline bakar, ona göre gelir, ilâç olur.⁷³

Aynı konuda hakkın birden fazla olma ihtimali olduğundan, hak da taaddüd eder. Nasıl gıda ve diğer ihtiyaç maddeleri farklı olur. Buna benzer şekilde hak da birden fazla olabilir. Yine istidat ve kabiliyetler farkı olabilir, buna göre terbiye şekilleri de farklılık arzeder. Aynı madde bazıları için zehir iken, başkaları için panzehir olur. Farklı mizaçlara göre fer’î meselelerde hakikat bir değil, birden fazla olur. Burada hakikat sâbit değil, izafî ve mürekkeptir. Bu sebeple bazen mezhepler hakkın tayinini mîzaçların temayülüne bırakmıştır.

⁷² Nursî, *Sözler* (27. Söz, Hatime), 653-54.

⁷³ Nursî, *Sözler* (27. Söz, Hatime), 646.

Aksi takdirde herkesi aynı şekilde mükellef tutmak, mezhep taassubuna sebep olur.⁷⁴

Hak taaddüt ettiği için Bediüzzaman'ın bu konudaki nihaî tavsiyesi şudur: “*Adalet namazında kıbleniz dört mezhep olsun. Taki namaz sahih ola.*”⁷⁵

Hak taaddüt ettiği için, bir kimsenin sadece kendisinin hak bildiğini yüceltip başkasını haksızlıkla itham etmesi doğru değildir. Dolayısıyla bir hak için ortaya çıkanın, karşıt fikirde olanların da haklı olabileceğini düşünmesi gerekir. Bediüzzaman'ın bu konudaki uyarısı şöyledir:

“Sen mesleğini ve efkârını (düşüncelerini) hak bildiğin vakit, ‘Mesleğim haktır veya daha güzeldir’ demeye hakkın var. Fakat ‘Yalnız hak benim mesleğimdir’ demeye hakkın yoktur.”

“رِيزَا وَلَكِنَّ عَيْنَ السُّخْطِ تُبْدِي الْمَسَاوِيَا وَعَيْنُ الرِّضَا عَنْ كُلِّ عَيْبٍ كَلِيلَةٌ”⁷⁶ gözü, ayıplara karşı kördür. Gazapla bakan göz ise kötülükleri ortaya çıkarır”⁷⁶ sırınca, insafsız nazarın ve düşkün (düşük) fikrin hakem olamaz, başkasının mesleğini butlan ile mahkûm edemez.”⁷⁷

5.3. “Hayr-ı Kesîr İçin Şerr-i Kalîl Kabul Edilir” Kaidesini “Cemaat İçin Fert Fedâ Edilir” Şeklinde Anlamanın İmkânsızlığı

Yukarıda İslâm hukukunun temel kaidelerinden biri olan “Hayr-ı kesîr için şerr-i kalîl kabul edilir” kaidesini

⁷⁴ Nursî, “Lemeat”, 975.

⁷⁵ Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Bediüzzaman'ın İlk Hayatı), 86; a.m.f., *İlk Dönem Eserleri* (Hutuvat-ı Sitte, 6. Hatve), 388.

⁷⁶ Abdulkadir Badıllı, Ali Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*,10'u kaynak göstererek, bu metin hadis değil, Abdullah b. Câfer b. Ebî Tâlib'in, yani Hz. Ali'nin kardeşi oğlu Abdullah'ın uzun bir şiirinden bir parça olduğunu kaydeder. Bk. Abdülkadir Badıllı, *Risale-i Nur'un Kudsî Kaynakları* (İstanbul: Envâr Neşriyat, 2016), 673.

⁷⁷ Nursî, *Mektûbat* (22. Mektup, 1. Mebhas, 4. Vecih), 376.

Bediüzzaman'nın da benimsediğini ifade etmiştik. Ancak Bediüzzaman, bu kuralın “Cemaat için fert fedâ edilir” şeklinde anlaşılmasına şiddetle karşıdır. “Hayr-ı kesîr” kaidesi insanların hayatı söz konusu olduğunda sadece savaş durumunda kullanılır. “Hayr-ı kesîr” kaidesi, söz konusu istisnâî durumun haricinde, genellikle malî ve teknik konularda tatbik edilir. Bu alanlarda uygulandığı zaman da kişilerin malî zararları ödenir. Zaruret hali sebebiyle dahi olsa, başkasının hakkını iptal edilemez. Mecelle’de bu husus, “*Iztırar gayrın hakkını iptal etmez*”⁷⁸ kaidesiyle ifade edilmiştir.

Kuralın, “Cemaat için fert fedâ edilir” anlayışıyla işletilmesi zalim siyasetin bir kanunudur. Pek çok zalim idareci ortaya koydukları birçok uygulamalarında, “ehven-i şer” diyerek bir nevi bu hususu adalet-i izafiyelerine (göreceli adalet) dayanarak, hâkimiyetleri için bir maslahat olarak göstermişlerdir. Hatta bu asırda, şu gaddar kanunun hükmüyle, bir adamın hatası sebebiyle bir köy mahvedilir. Beş-on adamın, kendilerinin siyasetlerine zarar vereceği tevehhümüyle binlerce adam perişan edilir. Eski zamanda bir derece, bu gaddar düstur, müslümanlar arasına girdiği için, siyaset âleminde bu kuralın uygulanması sonucunda birçok kötü olaylar yaşanmıştır. Selef-i Salihîn bu olaylar karşısında mecburen susmuş; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin imamları da “طَهَّرَ اللَّهُ أَيْدِيَنَا فَتَطَهَّرُ أَلْسِنَتَنَا” = Cenâb-ı Hak ellerimizi o kanlı hadiselerle bulaştırmadı; o halde biz de o hadiselerden bahsedip dilimizi bulaştırmayalım”⁷⁹ diyerek o kapıları kapatmışlar; açılmalarını da doğru bulmamaktadırlar.⁸⁰

⁷⁸ Mecelle, Md. 33.

⁷⁹ Abdulkadir Badıllı'nın tespitini göre bu söz Ömer bin Abdülaziz'e aittir. Bk. Badıllı, *Risale-i Nûr'un Kudsi Kaynakları*, 878 (Şa'ranî, *el-Yevâkit ve'l-Cevâhir*, II, 69; Bâcurî, *Şerhu Cevheretü't-Tevhîd*, 334; İbn 'Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, 2: 114'ten naklen).

⁸⁰ Nursî, *Emirdağ Lâhikası I*, (154. sıradaki mektup), 270.

“مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا = Kim bir cana kıymamış veya yeryüzünde fesat çıkarmamış birisini öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibidir.”⁸¹ âyetinin işarî mânasına göre, “bir mâsumun hakkı, bütün halk için dahi iptal edilmez. Bir fert dahi, umumun selâmeti için feda edilmez. Cenâb-ı Hakkın nazar-ı merhametinde hak haktır, küçüğüne büyüğüne bakılmaz. Küçük, büyük için iptal edilmez. Bir cemaatin selâmeti için, bir ferdin rızası bulunmadan, hayatı ve hakkı feda edilmez. Hamiyet namına, rızasıyla olsa, o başka meseledir.”⁸²

Hak talebinde bulunurken, “Hayr-ı kesîr için şerr-i kalîl kabul edilir” kaidesini “Cemaat için fert fedâ edilir” şeklinde genişleterek haksız isteklerde bulunmamak gerekir. Özellikle sosyal ve siyasi hak talebi meselelerinde bu kurallara pek riayet edilmediğini, bu konudaki aşırılıklar sebebiyle birçok kötülük ve zulüm işlendiğini söyleyebiliriz.

6. Hakların Hak Sahibinin Eliyle Korunması ve Alınması

Hukukta aslolan kişinin hakkını devlet ve kanun eliyle koruması ve almasıdır. Fakat kanunlarda bazı hallerde hak sahibinin hakkını kendi eliyle fiilen alması hususunda harekete geçmesine ve hakkını korumasına müsaade edilmiştir. Bunlar üç başlık altında incelenmektedir:

6.1. Meşrû Müdafaa/Haklı Savunma

Meşrû müdafaa, “Bir kimsenin haksız bir saldırıyı kendisinden veya başkasından uzaklaştırmak amacıyla zorunlu tepki göstermesi ve bunu uzaklaştıracak ölçü ve oranda kuvvet

⁸¹ el-Mâide, 5/32.

⁸² Nursî, *Mektûbat*, (15. Mektup, 2. Sual), 86.

kullanarak başka şekilde korunamayacak bir hakkı bizzat koruması” anlamına gelir. Ceza hukukunda genellikle hukuka uygunluk sebepleri arasında değerlendirilir.

Kişinin doğasındaki çekişme eğilimi, başkalarının haklarına tecavüzün insanlık tarihinin bütün dönemlerinde görülen bir realite olması sonucunu doğurmuş, bunu toplum adına önlemeyi hedefleyen örgütlenmeye gidilmesi hakların dengelenmesi açısından daha sağlıklı olsa da her zaman kamusal önlemler yeterli olmadığından fertlerin belli durumlarda haksız saldırıyı önlemek üzere harekete geçmesi meşrû kabul edilmiştir.⁸³

İslâm’ın zuhuru esnasında Arap toplumunda saldırıya uğrayan tarafın tepkisi intikam duygusuna dayalı ve aşırı iken Kur’an’ın ilkeleri ve Hz. Peygamber’in uygulamaları haklı savunma fikrini güçlendirmiş, insanları bu konuda ölçülü davranmaya yöneltmiş ve daha ilk dönem fıkıh eserlerinde meşrû müdafaanın kriterleri ve hükümleriyle ilgili zengin bir doktrin oluşmuştur. Zamanımızda meşrû müdafaayı kabul etmeyen bir hukuk düzeni yoktur. Ancak kanunların çoğu meşrû müdafaadan genel kısımda ve savunma dolayısıyla işlenebilecek bütün suçlara uygulanacak şekilde söz ettiği halde nisbeten eski tarihli olan kanunlar, meşrû müdafaayı bazı cürümlerde ve özellikle adam öldürmede ve müessir fiil suçlarında tanımıştır.⁸⁴

Hemen bütün hukuk sistemlerince tanınmış bir müessese olmakla beraber meşrû müdafaanın hukukî niteliği ve dayandığı temel konusunda farklı görüş ve açıklamalar bulunmaktadır. Hukukî niteliği hakkında Batı hukuk doktrinlerinde görülen eğilimlerden birine göre meşrû müdafa bir cezasızlık sebebidir,

⁸³ İbrahim Kâfi Dönmez, “Meşrû Müdafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29 (İstanbul: TDV Yay., 2004), 383.

⁸⁴ Dönmez, “Meşrû Müdafa”, 383-84.

yani hareketi suç olmaktan çıkarmaz, fakat belli gerekçelerle meşrû müdafaa halindeki kişiye ceza verilmez.⁸⁵

6.2. Zaruret Hali/Zorda Kalma

Meşrû müdafaa gibi, zaruret hali de kendini koruma içgüdüsüne dayanır ve hakkın fiilî olarak korunması yollarından birini teşkil eder. Zaruret halinden maksat, kendisini veya başkasını, bilerek sebebiyet vermediği zarardan yahut derhal vuku bulacak bir tehlikeden kurtulmak için, başkasının mallarına zarar vermektir.⁸⁶

Hayata ve vücut tamlığına yönelmiş tehlike veya zararlardan kurtulmak için başkasının malına zarar verilmesi hâdisesinde, zaruret halinin mevcut olduğu muhakkak ise de, ırza veya mala yönelmiş tehlikelerden kurtulmak amacıyla işlenen zararların zaruret kapsamına girip girmeyeceği modern hukukta tartışmalıdır. Bununla birlikte, tercih edilen görüşe göre zaruret hali, kendisinin veya başkasının sadece şahsını değil, fakat malını ve ırzını da tehlikeden korumak için üçüncü bir kişinin malına zarar verme şeklinde kabul edilmiştir. Buna göre zaruret hali kavramının izahında, ceza hukuku ile bağlı kalınmaktadır.⁸⁷ Yani zaruret hali sebebiyle başkasının malına zarar veren kişi suçlu sayılmayacaktır.

İslam hukukuna göre de, zaruret haramı mubah kılmak suretiyle dinî sorumluluğu ortadan kaldırırsa da, başkasının hukukunu ilgilendiren hususlarda malî sorumluluğu kaldırmaz. Zaruret halinde birisinin malını izinsiz almak, kullanmak veya

⁸⁵ Dönmez, “Meşrû Müdafaa”, 384.

⁸⁶ Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2009), 276.

⁸⁷ Bilge, *Hukuk Başlangıcı*, 276.

tüketmek, “*Iztırar gayrin hakkını iptal etmez*”⁸⁸ kaidesi gereği tazmin ve ücret borcunu düşürmez.⁸⁹

Zaruret hali, hakkı kullanma yollarından biri olmayıp, tehlikeden kurtulmak için yapılan eylemler sebebiyle başkasının malına zarar verilmişse, bu kişinin suçlu sayılmamasına sebeptir. Ancak suçlu sayılmaması, verdiği zararı ödeme sorumluluğunu ortadan kaldırmaz.

6.3. Kuvvet Kullanarak Hakkını Alma/Bizzat İhkâk-ı Hak

Bazen insanlar kendi haklarını bizzat kendi elleriyle almak isterler. Buna ihkâk-ı hak denilir.

Kural olarak İslâm hukukunda ihkak-ı hak, kabul edilmemiştir. Toplumda hukuk düzeninin, güven ve istikrar ortamının kurulmasının yanı sıra ölçüsüz ve sübjektif hak iddialarının önlenmesi buna bağlıdır. Bununla birlikte istisnâî olarak bunun caiz olduğunu gösteren bazı uygulamalar vardır. Meselâ Ebû Süfyân’ın karısı Hind’in Hz. Peygamber’e gelerek kocasının aile nafakasını teminde cimri davrandığını söylemesi üzerine Resûl-i Ekrem’in ona, kocasının malından kendine ve çocuklarına yetecek kadarını alma ve harcama izni vermiştir.⁹⁰ Bu iznin, ihkâk-ı haktan ziyade hâkimin kendi bilgisini esas alarak bir hakkı koruma altına alması şeklinde anlamak daha uygun olur. Aynı şekilde alacaklı kişilere belli durumlarda tanınan hapis hakkı veya hakkı ihlâl edilen kimseye tanınan meşru müdafaa hakkı da ihkâk-ı hak yasağına getirilmiş, ancak

⁸⁸ Mecelle, Md. 32.

⁸⁹ Halit Çalış, “Zaruret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: TDV Yay., 2013), 144.

⁹⁰ Buhârî. “Büyü”, 95. (Hadiste geçen hak kavramı İslâm ve doğruluğu da içine alacak genişlikte kullanılmıştır.)

belirli objektif ölçülere bağlanarak keyfilikten kurtarılmaya çalışılmış istisnaî hükümlerdir.⁹¹

Sonuç:

Cenab-ı Hakkın insan için tanıdığı bir aidiyet olması sebebiyle hak mukaddes ve yüce bir mefhumdur. Bu gerçeği ifade etmek üzere Hz. Peygamber, “Hak üstündür, ona galebe çalınmaz”⁹² buyurmuştur. Hakkın ne olduğu ve ne şekilde talep edileceği konusunda şu hususlara dikkat etmek gerekir:

Kesin olarak sabit olan hak, sadece sübûtu ve delâleti kesin olan naslarla sabit olanlardır. Bu özelliklere sahip olan naslar ise bazı Kur’an âyetleriyle, bazı mütevatir hadislerdir. Çoğunlukla sünnet, kıyas ve diğer şer’î delillerle sabit olan haklarda icthadın dahilidir. Bir konuya icthad girdiği zaman hem orada zannîlik, hem de aynı konudaki farklı hükümlerde haklılık olur. Dolayısıyla icthadla sabit olan haklarda farklılık ve çokluk normal karşılanmalıdır. Bu sebeple belirli bir icthad sebebiyle kendisinin haklı olduğunu iddia eden kimse, kendi görüşüne göre haksız olmasını düşündüğü kimsenin, haklı da olabileceğini düşünmek mecburiyetindedir. Bu müsbet düşünce, hak konusunda farklı düşünenlere saldırmayı engellediği gibi onlara saygılı olmayı da netice verir. Bu da toplumun huzuru için önemli bir ilkedir.

Hakların çoğu daha başlangıçta sınırlı olarak vaz’ edilmişlerdir. Hak sahibi olan kişinin bu sınırlılıklarını bilmesi gerekir. Diğer taraftan hakkın kullanılması da mutlak değildir. Öncelikle her hakkın kullanımı fert ya da toplum olarak başkalarına zarar vermeme şartına bağlanmıştır. Bu sebeple hakkını kullananlar, her zaman başkalarına ne kadar zarar verip vermediklerine dikkat etmek mecburiyetindedirler.

⁹¹ Bardakoğlu, “Hak-Fıkıh”, 149.

⁹² Buhârî, “Cenâiz”, 79.

Hakkın kötüye kullanılması yasaklanmıştır. Hakkı kötüye kullanmış olmak için, kötü niyetli olmak şart değildir; başkasının fahiş zarar görmesi bu durumun gerçekleşmesi için yeterli görülmüştür.

Borçlu veya borç konusunun ortadan kalkması hallerinde olduğu gibi bazen haklı, hakkını tamamen talep edemez hale gelebilir. Bu durumda iş âhirete kalmış olur. Asıl hesap-kitap mekânının mahkeme-i kübrâ olduğunu da unutmamak gerekir.

Bazen aynı mevzuda başkalarının da hakkı olur. Bu durumda hak tamamen tahsil edilemeyebilir. Ancak başkalarının da haklı olması hak talebinde insafli olmayı ve hakkı alacak nisbetinde onlarla paylaşmayı gerektirir.

Bazen hak, ehaktan ehaktır; ehak peşinde koşmak belli bir süre batıla ve haksızlığa müsamaha etme sonucunu doğurur.

İslâm barış ve hoşgörü dini olduğu için müslümanın, hem hakkı talep ederken hem kullanırken, kırıp dökmemesi, asayişî bozmaması ve müsbet hareketin dışına çıkmaması gerekir.

Kaynakça:

Adal, Erhan. *Hukukun Temel İlkeleri – El Kitabı*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 1998.

Ahmed b. Hanbel (ö.241/855). *el-Müsned*. I-VI. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.

Badıllı, Abdülkadir. *Risale-i Nur'un Kudsî Kaynakları*. İstanbul: Envâr Neşriyat, 2016.

Bardakoğlu, Ali. “Hak-Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15:139-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bardakoğlu, Ali. “İstihsan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23:339-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Berki, Ali Himmet. *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.

Beyânûnî, Muhammed Ebü'l-Feth. "Hüküm – Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18:466-468. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2009.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870). *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmi'u's-sahîh)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Çağrı, Mustafa. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15:139-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Çalış, Halit. "Zaruret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44:141-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. es-Sünen (ö. 255/869).

es-Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Meşrû Müdafaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29:383-387. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sedd-i Zerâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:277-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as (ö.275/888). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

İbn Mâce, Muhammed b. Yusuf el-Kazvînî (273/886). *es-Sünen*. I-II. (thk. M. Fuad Abdulbâkî). İstanbul: Çağrı Yayınları 1981.

Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku II*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1982.

Kayhan, Şaban. *Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.

Köse, Saffet. *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Haccâc (ö.261/875). *el-Cami 'u's-Sahîh*. I-VIII. (thk. M. Fuad Abdulbakî). İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Nursî, Bediüzzaman Said. *Emirdağ Lâhikası*. I-II. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012.

Nursî, Bediüzzaman Said. “Hakikat Çekirdekleri”. *Mektubât* içinde. 602-615. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016.

Nursî, Bediüzzaman Said. “Hutuvat-ı Sitte”. *İlk Dönem Eserleri* içinde. 369-373. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012.

Nursî, Bediüzzaman Said. “Lema‘ât”. *Sözler* içinde. 862-922. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2016.

Nursî, Bediüzzaman Said. *Mektûbat*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012. 663-677

Nursî, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012.

Nursî, Bediüzzaman Said. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012.

Nursî, Bediüzzaman Said. “Tuluat”. *İlk Dönem Eserleri* içinde. 349-365. İstanbul: Söz Basım Yayın 2012.

Özen, Şükrü. “İstislâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23:383-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Olguner, Fahrettin. “Bâtıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5:147-148. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özbilen, Şevki. *Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö.279/892). *es-Sünen*. I-V. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. I-X. Kahire, 1306-1307.